

پیامدهای جنگ جهانی اول بر اقتصاد و تجارت کرمانشاه در دوره قاجاریه

فریبرز مدارایی^۱
محمد محمودپور^۲
قنبرعلی رودگر^۳

چکیده

کرمانشاه یکی از نقاط راهبردی ایران در دوره جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸) بود. این ایالت از نظر اقتصادی و تجاری در طی آن جنگ آسیب بسیاری دید. پرسش پژوهش حاضر این است که جنگ جهانی اول بر وضع اقتصادی و تجاری کرمانشاه تا پایان دوره قاجاریه چه تأثیری داشته است؟ این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی به‌ویژه با استناد به سفرنامه‌ها و خاطرات انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اقتصاد و تجارت کرمانشاه در اثر عواملی چون حاکمان محلی کارآمد، سیاست‌های حکومت ایران و کشورهایی که با ایران روابط تجاری داشتند، رویه رو به رشد و پررونقی را در قرن نوزدهم تا آغاز جنگ جهانی اول تجربه کرده بود. با این حال با شروع جنگ جهانی و اشغال کرمانشاه توسط متحدین و متفقین و پیامدهای ناشی از جنگ مانند از بین رفتن محصولات کشاورزی و دامپروری، اشغال و غارت گمرکات، اختلال در روند پست و تلگراف، رواج پول کشورهای متخاصم، نبود امنیت و از بین رفتن زیرساخت‌ها، قحطی بزرگ و شیوع بیماری پس از جنگ، تجارت کرمانشاه به تدریج دچار رکود شد. با این حال با پایان یافتن جنگ، بار دیگر تجارت کرمانشاه تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی رونق گرفت؛ به‌طوری‌که کرمانشاه در سال ۱۹۲۴، مهم‌ترین شهر وارداتی ایران به‌شمار می‌رفت.

کلیدواژه‌ها: تاریخ اقتصادی کرمانشاه، قاجاریه، کرمانشاه، جنگ جهانی اول.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. fmodaraei@gmail.com
  ۲. استادیار گروه جغرافیای تاریخی، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
  ۳. استادیار گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. gh.roodgar@cfu.ac.ir
- تاریخ دریافت: ۰۱/۰۴/۱۷ تاریخ پذیرش: ۰۱/۰۶/۲۵

The consequences of the First World War on the economy and business of Kermanshah in Qajar dynasty

Fariborz Modaraie¹

Mohammad Mahmoudpour²

Ghanbar Ali Roudgar³

Abstract

Kermanshah was one of the strategic places in Iran during the First World War (1914 - 1918). This state was damaged a lot economically and commercially during that war. The research question is how the First World War effected Kermanshah's economic and commercial situation to the end of Qajar dynasty. This research is based on a descriptive-analytic approach using library sources and especially documentaries depending on travelogues and memories. Findings of this research indicate that economy and trade of Kermanshah for owing to factors such as local competent rulers, the policy of the Iranian government, and the commercial allies of Iran was prosperous from the 19th century to the beginning of the First World War. However, with the beginning of the war and the occupation of Kermanshah by the allies and its consequences such as the destruction of agricultural and livestock products, looting and occupation of customs, disturbance in the post and telegraph process, circulation of hostile countries' currency, absence of safety and destruction of infrastructures, the great famine and prevalence of disease after the war made recession in the trade. However, after the end of the war the economy and business in Kermanshah, due to external and internal factors, became prosperous again to the extent that in 1924 it was the most important imported city in Iran.

Keywords: Economic history of Kermanshah, Qajar dynasty, Kermanshah, First World War.

1. PhD student of Islamic nations history and civilization, Islamic Azad University, Science and research branch, Tehran, Iran. fmodaraei@gmail.com
2. Assistant professor, Department of Historical geography, Islamic encyclopedia foundation, Tehran, Iran (Corresponding author). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
3. Assistant professor, Department of Theological education, University of Farhangian, Tehran, Iran. gh.roodgar@cfu.ac.ir

درآمد

جنگ جهانی اول معروف به جنگ بزرگ (اوت ۱۹۱۴ - نوامبر ۱۹۱۸)، نخستین جنگ جهانی بود که سراسر قاره اروپا، روسیه، منطقه خاورمیانه، بخش‌هایی از آفریقا، آمریکا و خاور دور را فراگرفت و ۲۶ کشور از جمله ایران را درگیر کرد (آذرننگ، ۹۲/۱۱). با ورود عثمانی به جنگ، دامنه آن به‌طور غیررسمی به ایران نیز کشیده شد. بی‌طرفی ایران از سوی دولت مستوفی‌الممالک طی ابلاغ فرمانی به نام احمدشاه (اول نوامبر ۱۹۱۴) اعلام شده بود (فرهمنند عراقی، ۱۶۸). اروپا که در سده نوزدهم و اوایل قرن بیستم رشد اقتصادی مثبتی داشت و به پیشرفت‌های چشم‌گیری در زمینه صنعتی و علمی دست یافته و با استفاده از منابع کشورهای مستعمره از رفاه اقتصادی بسیار خوبی برخوردار شده بود، با برافروختن آتش جنگ، اقتصاد و تجارتش نابود شد؛ به‌طوری که در اروپا اقتصاد جنگی اعلام شد. جنگ افزون‌بر اقتصاد خراب، شهرهای ویران و تلفات سنگین انسانی برای طرفین درگیر، نتیجه دیگری نداشت. ایران هم‌چون دیگر کشورهای درگیر جنگ، به دلیل موقعیت راهبردی، در کوتاه مدت و درازمدت از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آسیب‌های فراوانی متحمل شد. این جنگ که از اروپا به غرب آسیا و از آنجا به ایران وارد شده بود، مناطق غرب، شمال غربی، جنوب و جنوب غربی کشور را به شدت درگیر کرده بود (کدی، ۱۳۵). قوای روس در شمال، نیروهای انگلیس در جنوب و عثمانی‌ها در اکتبر ۱۹۱۴ به بهانه حضور نیروهای روس در ایران، به غرب ایران حمله کردند (آذرننگ، ۹۶/۱۱).

کرمانشاهان در غرب ایران به سبب قرار داشتن بر مسیر ارتباطی ایران- بین‌النهرین و همسایگی با دولت عثمانی، برای قوای متحد و متفق اهمیت راهبردی داشت. در طول جنگ، کرمانشاه به‌طور مستقیم در مسیر عبور نیروهای روس و انگلیس و عثمانی بود. روس‌ها قصد داشتند با تصرف بخش‌هایی از کرمانشاهان، خود را به دروازه‌های بغداد برسانند و به نیروهای محاصره شده انگلیس در کوت‌العماره کمک کنند. در مقابل، عثمانی‌ها نیز به دنبال آن بودند تا با تصرف کرمانشاهان، مانع پیشروی قوای متفقین به سوی مرزهای خود شوند. حضور نیروهای متخصص در کرمانشاه با موقعیت تجاری و

اقتصادی خاص آن، آثار مخربی برجای گذاشت. تشکیل حکومت مهاجرین با کمک آلمان‌ها و در راستای کمک به عثمانی به مرکزیت کرمانشاه برای این ایالت هم آثار مثبتی نداشت؛ زیرا در طول جنگ، زیرساخت‌های این ایالت ویران شده بود و پیامدی غیر از قحطی، فقر و فلاکت، بیماری و مرگ‌ومیر برای آن نداشت. پرسش اساسی این پژوهش آن است که با وجود بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی اول، اشغال کرمانشاهان توسط نیروهای متخاصم چه تأثیری بر اقتصاد و تجارت روبرو شد این ایالت گذاشت؟

پیشینه پژوهش

بررسی‌ها و شواهد نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی مستقل درباره اقتصاد و تجارت کرمانشاهان در دوره جنگ جهانی اول و بعد از آن انجام نشده است، اما کارهای پژوهشی متعددی در باب کرمانشاه و جنگ جهانی اول نوشته شده است که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: نویسندگان این مقاله، در مقاله دیگری با عنوان «علل و پیامدهای قحطی کرمانشاهان در جنگ جهانی اول» به علل قحطی و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن در کرمانشاهان پرداخته‌اند. نویسندگان علل این قحطی را، خشکسالی، وقوع جنگ جهانی اول و اشغال کرمانشاهان و احتکار مواد غذایی دانسته‌اند. این قحطی بالطبع پیامدهای اقتصادی و اجتماعی نیز به دنبال داشته است. شهین رعنائی (۱۳۹۶ش) مقاله‌ای با عنوان «بررسی تأثیرات جنگ جهانی اول بر ساختارهای اجتماعی مناطق غربی ایران» به رشته تحریر درآورده است که بیشتر به کردستان و مناطق کردنشین آذربایجان غربی پرداخته است. همچنین مقاله‌ای با عنوان «تأثیر جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه» از جهانبخش ثواقب و دیگران (۱۳۹۸ش) به شیوه اسنادی به تأثیر جنگ بر گمرکات کرمانشاه پرداخته و نوشته است که با وجود سیر ترقی و پیشرفت گمرکات کرمانشاه در دوره قاجار، جنگ جهانی اول، وقفه‌ای در این روند به وجود آورد، زیرا حضور اشغالگران در این ایالت، باعث تخریب و غارت، حیف و میل اموال و قتل کارکنان و اعضای گمرک شد. قلی‌پور (۱۴۰۰ش) مقاله‌ای با عنوان «ظهور و زوال بازار کرمانشاه در سده سیزدهم» نوشته است

که در آن به وضعیت بازار کرمانشاه در سده نوزدهم و تأثیر آن در جذب بازرگانان و وقوع جنگ جهانی و پیامدهای پس از آن بر بازار کرمانشاه پرداخته است. فاطمه رحمانی (۱۳۹۱ش) نیز پایان‌نامه‌ای با عنوان «پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جنگ جهانی اول در کرمانشاه» در چهار فصل نوشته است. او در فصل چهارم و به شکل کلی، پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جنگ در کرمانشاه را مورد مطالعه قرار داده است. هر چند بخشی از موضوع پایان‌نامه مذکور با موضوع پژوهش حاضر یکسان است، اما منابع و مطالب مورد استفاده در پژوهش حاضر متفاوت است. پژوهش حاضر علاوه بر بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری کرمانشاه در جنگ جهانی اول، اوضاع اقتصادی و تجاری این ایالت را نیز در قبل و بعد از این جنگ تا پایان حکومت قاجاریه مورد بررسی قرار داده است.

وضع اقتصادی و تجاری ایالت کرمانشاهان پیش از جنگ جهانی اول

شهر کرمانشاه در نزدیکی دروازه زاگرس و در ارتفاع کم واقع است و تنها راه عبور به داخل رشته‌کوه کردستان شمرده می‌شود. مسیری آسان‌تر از آن، برای ورود به فلات ایران وجود ندارد (سلطانی، ۷/۱). در قرن دهم میلادی جاده بغداد - کرمانشاه - همدان بخشی از جاده خراسان بود که در زمان هخامنشیان به جاده شاهی معروف بود. این نامگذاری گواه اهمیت آن برای تجارت و تردد از زمان‌های بسیار قدیم است (Floor, 230). با توجه به این موقعیت راهبردی، کرمانشاه در طول تاریخ از نظر تجارت و بازرگانی دارای فرازونشیب‌های بسیاری بوده است. در آغاز حکومت قاجاریه نیز تجارت و بازرگانی کرمانشاه تغییر محسوسی نکرد، هرچند گمرک‌خانه‌ای نیز بر سر راه مسافران و کاروانیان در منطقه سرپل ذهاب قرار داشت. الیویه (۳۰) در سال ۱۷۹۶ و در زمان حکمرانی مصطفی‌قلی خان در سفرنامه خود آورده است: «از کنار دهی که موسوم به سرپل ذهاب بود، گذشتیم که در آنجا گمرک‌خانه‌ای بود که از هر بار ۳۰ پاره مطالبه می‌کرد». همچنین او به فرد گمرک‌چی پس از ورود به کرمانشاه اشاره کرده است که سعی دارد «تا تفحص بارها و امتعه همراه و سیاق دیوانی کند». به نظر می‌رسد که این

شخص مأمور گمرک و در استخدام فرماندار بوده است (Floor, 147). ایالت کرمانشاهان تا زمان حضور محمدعلی میرزای دولتشاه (حک. ۱۲۳۷-۱۲۲۱) که سرحدات غرب کشور به او سپرده شد، همچنان در امر بازرگانی و تجارت مطرح نبود. با ورود دولتشاه و انتخاب این شهر به عنوان مرکز ولایت کرمانشاهان، شهر کرمانشاه رونق بسزایی به‌ویژه از لحاظ عمران و آبادانی، رونق شهری و رفاه عمومی پیدا کرد (أوبن، ۳۳۹). شهر کرمانشاه در زمان او یک شهر پروتق بود که به دلیل افزایش تجارت و رفت‌وآمد زائران، از رونق و آرامش اجتماعی برخوردار شد. اگرچه در دو دهه اول قرن ۱۹م وجود دولتشاه می‌بایست تأثیر مثبتی بر اقتصاد شهر کرمانشاه داشته باشد؛ اما در مورد تجارت، داده‌های کمی برای تأیید این نظریه در دسترس است. با این حال گزارش‌های ناظران بعدی که رکود تجارت و نبود رونق شهر را ناشی از حکومت نادرست جانشینان او می‌دانستند، نشان می‌دهد که واقعا چنین بوده است؛ اما عوامل دیگری نیز باعث این امر می‌شدند که چندان ربطی به شرایط داخلی کرمانشاه نداشته‌اند. در اوایل دهه ۱۸۲۰ تجارت تبریز اهمیت پیدا کرد که تا قبل از آن زمان، بیشتر کالاهای وارداتی از طریق بوشهر و بغداد وارد ایران می‌شد چرا که حمل‌ونقل کالا برای بازرگانان از این مسیر ارزان‌تر بود. علاوه بر این، تا سال ۱۸۳۲ به دلیل مشکلات داخلی، تجارت از استانبول از طریق بغداد و بعد از طریق کرمانشاه و یا از طریق خوزستان در بغداد، تحت حکومت پاشاهای عثمانی تا آن زمان غیرعملی شد. در نتیجه این تحولات، تجارت در شهر کرمانشاه کاهش پیدا کرد (Floor, 292-295). از سوی دیگر در سال‌های ۱۸۳۰ تا ۱۸۳۴ این شهر از طاعون رنج می‌برد. در دهه ۱۸۵۰ کرمانشاه هنوز به عنوان یک شهر تجاری با اهمیت محلی شناخته می‌شد و مشخص است که یکی از مراکز عمده تجاری نبود (همان، ۲۵۵-۲۵۴). پس از اینکه به دلایلی مسیر طرابوزان- تبریز، اهمیت خود را به عنوان مهم‌ترین راه واردات کالا از دست داد، واردکنندگان کالا مجبور به واردات کالای خود از طریق مسیرهای بازرگانی بوشهر- اصفهان و بغداد - کرمانشاه - همدان شدند که این توسعه با افتتاح کانال سوئز در سال ۱۸۶۹ موجب حمل‌ونقل کم‌هزینه‌تر از خلیج فارس می‌شد. در نتیجه کرمانشاه بندر

ورودی همه کالاهایی شد که از بغداد وارد ایران و از طریق خلیج فارس و دجله از بریتانیا و هند وارد می‌شد (همان، ۲۵۵).

با توجه به عوامل فوق و همچنین اقدامات عمرانی و رفاهی عمادالدوله (حک. ۱۲۹۱-۱۲۶۷)، امنیت و عمران، تجارت و بازرگانی شهر و ایالت کرمانشاهان رونق یافت (بایندر، ۴۰۱). ایالت کرمانشاهان که تا قبل از آن، تجارت محلی داشت، به تدریج وارد عرصه تجارت داخلی و بین‌المللی شد (Floor, 213) و عمدتاً برآوردکننده نیازهای کشورهای انگلیس، عثمانی و روسیه شد. ارتباط آنجا با شیوه‌های تولید کوچ‌روی و دهقانی، سهم‌بری از طریق فروش محصولات و تغییر الگوی کشت بود (قلی‌پور، ۱۹). صنعت درکرمانشاه در حاشیه کشاورزی بود، زیرا خاک حاصلخیز و آب فراوانی داشت که به همین دلیل، کرمانشاهان یکی از مناطق مهم تولید غلات شناخته می‌شد. به جز غلات محصولات کشاورزی دیگری مانند تریاک، صمغ، روغن کرچک، تنباکو، زعفران، نیل، ذرت و نخود در این ایالت تولید می‌شد. دامپروری و گلهداری نیز یکی از دیگر از فعالیت‌های ایالت کرمانشاهان بود، زیرا شیوه تولید کوچ‌روی با وجود ایلات بزرگی که در این ایالت سکونت داشتند، سهم مهمی در تولید و رونق اقتصادی و تجاری منطقه داشت. از مهم‌ترین تولیدات عشایر این منطقه، پشم بود. تولید فرش نیز در راستای دامپروری پررونق کرمانشاهان انجام می‌شد (عیسوی، ۱۸۲). به سبب اینکه کرمانشاهان مراتع بسیار خوبی داشت، گوسفند، قاطر، اسب و فرآورده‌های جانبی آنها مانند روده، پوست و پشم را نیز تولید می‌کرد (Floor, 209-211).

در آن زمان، بازرگانان معروفی در بازار کرمانشاه به کار صادرات و واردات کالا می‌پرداختند که بخشی از فعالیت بازرگانان مربوط به تجارت داخلی و بخشی نیز مربوط به تجارت خارجی بود که با استناد به نوشته‌های فلور در جدول ذیل به کالاهایی که از کرمانشاه به شهرهای مختلف کشور صادر و وارد می‌شد، اشاره می‌شود:

صادرات داخلی (Floor, 250)

شهر	کالا
تهران	محصولات از بغداد: روغن حیوانی، توتون، نخود، گندم و گوسفند
همدان	محصولات از بغداد: توتون، نخود، خرما، گریس، روغن حیوانی و چرم خام
اصفهان	چاپ منچستر، آهن، چای، پوست گاو، چرم، گلیم و گز علفی
رشت	صمغ تلخ، صمغ کتیرا، پیراهن (پارچه) سفید و خاکستری، خرما از مندلی و کالاهای مکزیکی
سلطان آباد	چای، شکر و کالاهای منچستری
کردستان	چای، شکر، تنباکوی قلیان از کاشان
قم	توتون، خرما، پیراهن سفید و خاکستری، گندم و کالاهای مکزیکی
کاشان	نخ، پیراهن (پارچه) سفید و خاکستری و کالاهای مکزیکی
بروجرد	چاپ، چای و شکر

واردات داخلی (Floor, 250)

شهر	کالا
تهران	چاپ روسی، پارچه، آلات فلزی و ظروف شیشه‌ای
همدان	نفثا، محصولات با کیفیت از رشت، پارچه و مخمل، فلزآلات و ظروف شیشه‌ای
اصفهان	گز، محصولات کتان، چرم بومی مثل قلمکار، چاپ، لحاف و عبا
سلطان آباد	گیوه، فرش و کتیرا
قم	وسایل مسی از کاشان، تنباکو، حنا و کتان
کاشان	وسایل مسی، تنباکو، حنا، کتان، محصولات ابریشمی کاشان و یزد
بروجرد	فرش، اپیوم و کتیرا
ساوه	انار
تبریز	روسی برای گردها

قطعا تجارت خارجی نشانه رشد اقتصادی یک کشور محسوب می‌شود و می‌توان بر مبنای آن رونق اقتصادی و تجاری کشور را مورد ارزیابی قرار داد. شهرها و ایالت‌هایی که بر سر راه ترانزیت کالاهای خارجی قرار داشتند، از جمله کرمانشاهان، محل حضور تاجران و نمایندگی‌هایی شدند که از طرف کشور انگلیس، عثمانی و روس در کرمانشاهان ساکن شده و امر تجارت را تسهیل و کالاهای زیادی از طریق بغداد به کرمانشاه وارد می‌کردند. ارقام اصلی وارداتی به شهر کرمانشاه پیش از پدیده مشروطیت از مارس ۱۹۰۱ تا مارس ۱۹۰۲، به ارزش ۷۴۰،۸۶۵ لیره که از طریق بغداد به کرمانشاهان می‌رسید، بدین قرار است (رابینو، ۴۳):

کشور	کالا
پادشاهی انگلستان	کالاهای منچستر، چیت، پارچه نخی و پشمی، نخ خیاطی، پوشاک، آهن، سرب، قلع، مس، فولاد، ادویه و خشکبار
هند	نیل، شکر و چای
فرانسه	شمع و کبریت
اطریش - مجارستان	فراورده‌های شیشه‌ای، فراورده‌های چینی، مشروب الکی و قهوه
بغداد و عربستان	خرما، پوست بره و پوست خام گاو و گوسفند

کالاهایی نیز از کرمانشاه صادر می‌شد. مهم‌ترین ارقام صادراتی از کرمانشاهان به ترتیب اهمیت صادرات، بدین قرار است (رابینو، ۴۴):

کالا	کشور	بهای کلی به لیره
تریاک	انگلستان	۶۵۰۳۱
صمغ	انگلستان	۳۹۰۲۹۵
پشم	انگلستان	۴۰۹۱۰
قالی	امریکا	۴۰۹۱۰
کالاهای ابریشمی	فرانسه	۳۸۰۵۵۳
خشکبار	بغداد	۴۰۵۹۷

به طور کلی تشخیص اینکه کدام کشورها شرکای اصلی کرمانشاه بودند اگر نگوییم غیرممکن، اما دشوار است، زیرا تا قبل از سال ۱۹۰۰، هیچ آمار تجاری از این شهر و استان در دست نیست. کرمانشاه در سال ۱۹۰۰ به عنوان بندر ورودی کالاهای بریتانیایی و هندی و گردش مالی سالانه آن، فقط ۱۰ درصد از بوشهر کمتر بود (Floor, 256-257).

در قرن ۱۹ بهبود تجارت خارجی، کرمانشاه را به یکی از مراکز تجاری بین دوکشور ایران و عثمانی تبدیل کرد. گمرک کرمانشاه که از نظر درآمد پس از بوشهر قرار داشت، در بیشتر مواقع به عنوان تضمین ارزی دولت برای پرداخت دیون دولت بریتانیا در نظر گرفته می‌شد (عیسوی، ۱۱۲). به همین سبب در دوره قاجار، گمرک غرب کشور از همدان به کرمانشاه منتقل شد. کرمانشاه از طریق مراکز گمرکی خود بخش اعظمی از ارتباطات تجاری با عثمانی و بغداد را در مرزهای غربی، پوشش می‌داد (لیتن، ۱۸۳). اجناس زیادی از طریق این ایالت وارد کشور می‌شد. بر اساس اسناد تاریخی این اجناس عموماً در کشورهای انگلیس، آلمان، فرانسه و بلژیک تولید شده بودند (گروته، ۹۷).

غیر از موضوع صادرات و واردات کالا، کرمانشاه مسیر عبور زائران عتبات عالیات نیز بود. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، کنسول‌های بریتانیا در کرمانشاهان تخمین زدند که سالانه حدود ۵۰.۰۰۰ تا ۱۰۰.۰۰۰ زائر از این منطقه عبور می‌کردند. این زائران بخش قابل توجهی از اقتصاد محلی را تشکیل می‌دادند، زیرا شب را در شهر می‌گذرانند، آذوقه و مایحتاج می‌خریدند و بخشی از هزینه خود را با فروش اجناس می‌پرداختند (Floor, 251). تردد زائران، تجارت پروتقی برای مردم منطقه بود (ابن، ۳۴۰). علاوه بر تردد زائران، اجساد نیز برای تدفین در اماکن مقدسه، از مرز کرمانشاه عبور داده می‌شدند. بین سال‌های ۱۹۱۴-۱۹۰۹ سالانه به‌طور متوسط ۳۹۰۰ جسد از خانقین عبور می‌دادند که در سال ۱۹۱۲ تا ۱۹۱۳ با عبور ۷۵۵۸ جسد این انتقال اجساد، به اوج خود رسید (Floor, 251).

در آن سال‌ها و پیش از انقلاب مشروطه، اقتصاد و تجارت کرمانشاه رونق قابل

توجهی را تجربه می‌کرد که ناگهان به دلیل بحران مشروطیت و اقدامات مخالفان و موافقان آن، دچار بحران شد. در سال‌های ۱۹۱۱ تا ۱۹۱۳ به دلیل اشغال و غارت شهر و ایالت کرمانشاه، بالطبع وقفه‌ای در اهمیت و رونق بازرگانی شهر پیش آمد که تداوم موضوع به صورت غارت اموال عمومی، ضبط و مصادره وجوه درآمدی گمرکات و پست و تلگراف به وسیله عوامل سالارالدوله و سپس غارت مجدد تمامی بازارهای سطح شهر و دارالتجاره‌های داخلی و خارجی، هستی تجار، بازرگانان، مالکین و زارعان را بر باد داد. عملکرد منفی سالارالدوله در کرمانشاه و غرب کشور بحرانی را در پی داشت که موجب شد واردات و صادرات از گمرکات کرمانشاه به گمرکات کل کشور در مرکز، تهران و کرمانشاهان سخت شود و تجار از گمرک کردن مالالتجاره خود امتناع کردند تا اینکه مجدداً از ژوئیه تا اکتبر ۱۹۱۲ تجارت رونق یافت و وضعیت تجاری ایالت همچنان تا شروع جنگ جهانی اول پررونق شد (Floor, 258).

وضع اقتصادی و تجاری کرمانشاه در جنگ جهانی اول

وضع تجاری و اقتصادی کرمانشاهان پس از بحران شش ساله مشروطیت و با توجه به صدمات و خساراتی که از رهگذر ناآرامی‌ها و عدم امنیت ناشی از تهاجمات و فتنه‌های سالارالدوله به خود دیده بود، دوباره به رشد و رونق سابق خود بازگشت؛ اما ناگاه آتش جنگ جهانی اول در اروپا شعله‌ور شد. وقوع جنگ جهانی اول و اشغال کرمانشاهان توسط دول متحد و متفق و تسلط متناوب آنها بر این منطقه، امنیت اقتصادی این دیار را با چالش جدی روبه‌رو کرد. مهم‌ترین چالش‌هایی که بر اقتصاد و تجارت این ایالت تأثیر گذاشت عبارتند از:

۱- رکود و توقف تجارت

تا قبل از جنگ جهانی اول، کرمانشاهان یکی از قطب‌های اصلی تجارت ایران محسوب می‌شد، اما با شروع جنگ و در بین سال‌های ۱۹۱۵ تا ۱۹۱۸، کرمانشاهان صحنه نبرد، اشغال، قحطی و شیوع بیماری آنفولانزا شد و در طی این سال‌ها، تجارت ضعیفی داشت، زیرا راه تجاری بغداد بسته شده بود. به هر حال، هیچ داده‌ای از وضعیت

تجاری آن دوره کرمانشاهان و حتی اطلاعاتی در مورد تجارت محلی برای تغذیه و پوشاک ساکنانش در دسترس نیست. در سال ۱۹۱۸ و بر طبق نوشته یک مقام انگلیسی، این شهر به دلیل بسته شدن راه بغداد از نوامبر ۱۹۱۴، و بسته شدن مسیر شیراز و برخی دیگر از مسیرها، مملو از دزدان شد و تجارت در آن به پایین‌ترین سطح خود رسید (Floor, 259).

۲- از بین رفتن محصولات کشاورزی و دامپروری

اقتصاد و شیوه معیشت مردم مناطق روستایی و بخش بزرگی از شهر کرمانشاه و نیز ایلات و عشایر منطقه به کشاورزی و دامپروری وابسته بود. این ایالت همواره یکی از قطب‌های اقتصاد کشاورزی بود. این شیوه معیشت و اقتصاد در پی جنگ جهانی اول و اشغال آن از سوی نیروی روس و انگلیس و عثمانی و خشکسالی با نابسامانی و ویرانی روبه‌رو شد (سلطانی، ۱۲۳/۱). سرگرد داناو معتقد است که نظامیان لجام‌گسیخته روس و عثمانی زمین‌های کشاورزی کرمانشاهان را ویران کردند و بدون پرداخت پول، اموال مردم را مصرف کردند و بی‌شرمانه آنچه را که نمی‌توانستند با خود ببرند، تخریب کردند. آنها حتی به بذر کشاورزان هم رحم نکردند؛ بنابراین بیشتر کشاورزانی که نه بذری برای کاشت و نه حیوانی برای شخم زدن داشتند، زمین‌های زراعی خود را رها کردند (مجد، ۱۱۱). سن سون^۱ فرمانده ژاندارمری دولتی ایران، در گزارش خویش اشاره کرد که نظامیان روس و عثمانی بدون هیچ دلیلی مزارع سرپل‌ذهاب را به آتش می‌کشیدند (ساکما، ش بازیابی: ۲۹۳/۳۳۹۵، برگ ۲). صمصام‌الممالک سنجابی طی نامه‌ای به مجلس شورای ملی گوشه‌ای از غارتگری‌های ارتش عثمانی‌ها را چنین شرح می‌دهد: «پانزده دهکده را از سنجابی‌ها با احشام و اسباب خانه غارت نموده‌اند، بعضی از دهکده‌ها را آتش زده‌اند... یکصد و سی خروار تخم گندم و جو در سرپل کاشته‌اند، چاکر و سالار مقتدر در قصر و قلعه‌سبزی پنجاه خروار تخم گندم و جو پاشیده‌ایم تمام را چرانیده‌اند و آنچه درو کرده، برده‌اند» (بیگلری، ۱۳۹).

1. sun son.

لازم به ذکر است که عملکرد غیرانسانی و تخریب و غارت اموال عمومی و خصوصی مردم کرمانشاهان، تنها توسط قوای روس و عثمانی صورت نگرفت، بلکه قوای انگلیس نیز چنین اقداماتی انجام دادند. نظامیان انگلیسی در مناطقی که ایلات سنجابی و گوران حضور داشتند با تخریب منابع طبیعی و جنگل‌های منطقه، ضربه فراوانی به اقتصاد مبتنی بر دامپروری این ایلات زدند (استادوخ، ۱۳۳۶/۴۴/۶۶، ق، برگ ۱۱)؛ از سوی دیگر اخذ قرارداد و پیمان دفاعی آلمان با عشایر لرستان، کرمانشاهان و کردستان و تجهیز و تسلیح آنان، به صورت قطع و یقین عوارض جانبی بسیاری را بر تجارت، زراعت، اقتصاد و کسب‌وکار مردم و زندگی آحاد جامعه تحمیل کرد (باست، ۵۵).

۳- غارت و اشغال گمرکات

در اثنای جنگ جهانی اول، موقعیت راهبردی کرمانشاه، آن را در مسیر عبور نیروهای روس، انگلیس و عثمانی قرار داد. تأمین منابع مالی برای هزینه‌های جنگ، همواره یکی از دغدغه‌های نیروهای متخاصم بود؛ لذا حضور آنها در این منطقه خسارات زیادی به همراه داشت. پیامد آنی حضور مهاجمان، تحمیل بار اقتصادی آنان در منطقه بود. تأمین منابع مالی برای ادامه جنگ، اغلب مراکزی را که منبع عایدات مالی بودند در کانون توجه و تهاجم قرارداد. البته بیشترین خسارت در بخش دولتی بر مراکز اقتصادی وارد آمد. گمرک به عنوان یکی از ارکان مالی در شرایط نابسامانی و عدم امنیت، متحمل صدمات جبران ناپذیری شد که بسیاری از شئون اقتصادی منطقه و کشور را تحت تأثیر خود قرار داد.

گمرکات استان کرمانشاهان نیز در پی حضور نیروهای درگیر در جنگ، دچار صدمات فراوانی شد. در این رابطه، ساختمان گمرک شهر کرمانشاه توسط نیروهای متخاصم اشغال شد و بخشی از ساختمان آن به تصرف نیروهای روس درآمد (ساکما، ش، ۱۷۰۴ آ ۲ آ ۳۱۳-۲۴۰۰۰۳۱۳). اداره گمرک کردند غرب در جریان حمله قشون عثمانی به کلی تخریب و به گفته محمدتقی میرزای عراقی در اثر حمله آنان، عمارت گمرک

کردند «به کلی مخروبه است، نه دری نه تیری نه چیزی باقی مانده است و قسمت‌های مخروبه هم که باقی مانده بود، غیر قابل سکنا است» (ساکما، ۱۳۴۱، ص ۲۰۱-۲۰۸۷). این وضعیت، حتی در دفاتر جزء، تابع دفتر گمرک کرد، همچون سومار، خوش‌قوری و قلعه‌سبزی هم اتفاق افتاد (ساکما، ۱۳۴۱، ص ۲۰۱-۲۰۸۷).

گمرک قصرشیرین در دوران جنگ به دلیل هم‌مرز بودن با عثمانی و دست‌به‌دست شدن میان نیروهای ترک، آلمان‌ها و روس‌ها، خسارات فراوانی دید. طی این مدت، روس‌ها سه بار به شهر قصرشیرین حمله کردند و با کشتن ۳ نفر از اهالی این شهر، تمامی اسناد، اموال و دفاتر گمرک آن را به غارت بردند. آنان تمام اسلحه موجود در انبار گمرک و همچنین اسلحه‌هایی که در دست مأموران بود را گرفته و حتی تمام اثاثیه آن را، جز یک تخته قالی کهنه، غارت کردند (ساکما، ۱۳۴۱، ص ۲۰۱-۲۰۸۷).

۴- اختلال در روند پست و تلگراف

علاوه بر اشغال و غارت گمرک کرمانشاه، متفقین و متحدین، خطوط تلگرافی را که از نیازهای مبرم تجار و بازرگانان برای برقراری ارتباط با بازار تجارت جهانی بود، تصرف و از آن در راستای اهداف نظامی استفاده و خساراتی را به پست و تلگراف این ایالت وارد کردند که عبارتند از:

۱. خسارات شعبه تلگرافی دولت از طرف روسیه تزاری ۳۶۷/۱۴۵ تومان؛
  ۲. خسارات شعبه تلگرافی دولت از طرف عثمانی‌ها ۱۰۱/۶۶۵ تومان؛
  ۳. خسارات شعبه پست‌خانه دولت از طرف روسیه تزاری ۱۷/۹۶۹ تومان؛
  ۴. خسارات شعبه پست‌خانه از طرف عثمانی‌ها ۱۸/۱۳۷ تومان؛
  ۵. خسارات شعبه پست‌خانه از طرف آلمانی‌ها ۲۰/۳۹۴ تومان (بیگلری، ۲۰۷).
- به جز خساراتی که جنگ در ادارات پست و تلگراف بر جای نهاد، در روند امور پست و تلگراف اختلال ایجاد کرد؛ تلگراف از کرمانشاه به بغداد باید از طریق کراچی ارسال می‌شد، اما تلگراف‌های غیرنظامی از بغداد به کرمانشاه مشکلی نداشت، ولی

نامه‌هایی که از بغداد به کرمانشاه ارسال می‌شد، اغلب سه هفته طول می‌کشید تا به مقصد برسد. به سبب نبود یک سیستم کارآمد پست و تلگراف، فعالیت‌های تجاری نیز محدود شده بود (Floor, 259).

۵- رواج پول کشورهای متخاصم

رواج همزمان و متناوب پول‌های رسمی کشورهای روسیه، عثمانی و آلمان در مناطق غربی ایران نیز از دیگر عوامل رکود اقتصادی این منطقه بود. عثمانی‌ها در برابر گرفتن آذوقه از مردم، اسکناس بی‌ارزشی پرداخت می‌کردند. رواج پول منات روسیه در مناطق غربی به علت چند برابر بودن ارزش آن نسبت به پول ایران، زیان‌های فراوانی به مردم منطقه وارد کرد. طبق گزارش کفیل حکومت کرمانشاهان، قیمت منات روسیه به صدی هفت تومان رسید که این امر نارضایتی و اعتراض اصناف و کسبه بازار را به دنبال داشت (ایران، ص ۲). خزانه‌داری آلمان نیز برای سهولت در پرداخت هزینه‌های نظامی خود، اقدام به چاپ و نشر نوعی اسکناس در غرب ایران کرد. این اسکناس که با اضافه کردن ارقام و حروف فارسی در پشت و روی مارک آلمانی چاپ شده بود، با ارزشی معادل ۱۲.۵ قران وارد بازار شد که برای مردم منطقه زیان‌آور بود (شرقی، ۴۸). علت حضور آلمان‌ها و اقدامات آنان در کرمانشاهان، «به‌واقع برای منحرف کردن توجه متفقین از خطوط اصلی و بازگشایی جبهه جدیدی در جنگ بود که مهم‌ترین و مناسب‌ترین مسیر برای رسیدن به این هدف، راه بغداد- کرمانشاه - همدان بود» (سایکس، ۶۷۸/۲). «به گفته چالز مارلینگ سفیر انگلستان در ایران، راه کرمانشاه - بغداد، تنها راهی بود که آلمان‌ها قادر بودند از راه آن، اخبار، پول و امکانات لازم را دریافت کنند» (مابری، ۱۵۵).

۶- نبود امنیت و از بین رفتن زیرساخت‌ها

کاهش روابط تجاری و نقل و انتقال کالا و نیز کاهش و قطع عبور و مرور کاروان‌های زیارتی از نتایج مهم جنگ مذکور و اشغال این منطقه بود که سبب شد تا تجار، بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران بسیاری، حرفه خود را از دست بدهند (رعنایی،

۲۲). در دوران جنگ، بر اثر تردد نظامیان، جاده‌ها تخریب و در عین حال ناامن شده بود. نبود نیروهای ژاندارمری موجب فعالیت گسترده یاغیان، گردنکشان و راهزنان محلی شد که علاوه بر توقف تجارت خارجی، به دلیل نبود امکانات مدرن حمل و نقل و نبود امنیت، تجارت داخلی نیز دچار رکود شده بود. بخشی از ایلات و عشایر نیز به سبب فقر عمومی از طریق راهزنی، امرار معاش می‌کردند (فرمانفرمایان، ۱۸۹).

۷- قحطی و بیماری

یکی از پیامدهای اقتصادی- اجتماعی جنگ، قحطی بزرگ در ایران بود که در سال ۱۳۳۶ق اتفاق افتاد. در قحطی ایجاد شده تا حدود یک‌چهارم از کل جمعیت شمال، شمال غرب و غرب کشور، جان خود را از دست دادند. قحطی تا حدی مولود تاخت و تاز غربی‌ها در زمان جنگ، خشکسالی و در نتیجه کاهش زمین‌های زیر کشت و برداشت کم محصول و نیاز وافر و روزافزون نیروهای خارجی و از همه بدتر، بدی سامانه توزیع کالاها و از طرفی اقدامات دور از انصاف مالکان، واسطه‌ها و مقامات دولتی بود. این قحطی با احتکار و ذخیره‌سازی کالاها، تشدید شده بود (کدی، ۱۴۹). قحطی و بیماری‌های مُسری شاید بیش از هر جای دیگر، غرب ایران را دچار نابودی کرد و مردم را به ستوه آورد تا جایی که گفته شده در همدان و کرمانشاهان، مردم از سر اضطرار و ناچاری به غارها پناه بردند (مجد، ۲۷۲). تنها در غرب کشور بیش از صد هزار تن از مردم از فرط گرسنگی جان باختند و ده‌هزار دهکده خالی از سکنه شد (آبادیان، ۲۲۲). این روایت‌ها از مصائبی که جنگ و اشغال بر سر مردم آوار کرده بود، خود نمونه‌ای از آشفتگی اقتصادی کشور بود و این مردم بودند که این رنج و فلاکت را متحمل می‌شدند. به گزارش لمبتون (۳۳۹/۳-۳۴۰) «با غارت مردم کردند و کرمانشاهان به کلی، خلق آنجا پریشان روزگار و در عسرت شدید هستند و آذوقه پیدا نمی‌شود و قیمت چند برابر ترقی کرده است».

شهر و استان کرمانشاه در سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۱۵ صحنه نبرد، اشغال، قحطی و شیوع آنفلوانزا بود (Floor, 259) که این عوامل موجب ضعف شدید اقتصادی شد.

ضعف شدید اقتصاد مبتنی بر شیوه معیشت کشاورزی و دامپروری و نیز کاهش فراوان تجارت در کرمانشاه منجر به رشد فقر، نابودی زیرساخت‌ها، از بین رفتن نیروی کار و افزایش فراوان مصیبت بازماندگان شد. در پی این شرایط، تعداد زیادی از مردم قحطی زده و گرسنه، چاره‌ای جز بیگاری برای انگلیسی‌ها نداشتند. نیروهای فرصت-طلب انگلیس با مشاهده شرایط ناگوار مردم مستأصل منطقه، برای پیشبرد اهداف خود، آنان را در پروژه‌های جاده‌سازی و سایر خدمات نظامی با کار در ازای غذا استخدام کردند. دنسترویل (۳۰) که در حین مأموریت، از مسیر قصرشیرین به کرمانشاه عبور کرده، در گردنه «پاتاق» تعداد زیادی از مردان و زنانی را که «تحت تعلیمات کمیته خیریه آمریکا مشغول تعمیر و مرمت راه بودند» مشاهده کرده است.

آنچه بیان شد، به صورت واقعی و طبیعی آن، مولود ورشکستگی اقتصادی و نتیجه وحشتناک فلاکت و نابسامانی کشاورزی، دامداری و زراعت از دست رفته در سال‌های وحشتناک جنگ بود. در هر صورت جنگ جهانی اول با دست‌اندازی‌های بیگانگان، حضور متجاوزان در منطقه، وضعیت اسفبار اقتصادی و تجاری کرمانشاهان را در پی داشت.

وضع اقتصادی و تجاری کرمانشاه بعد از جنگ جهانی اول

عواقب جنگ جهانی اول دامن‌گیر بیشتر کشورها شده بود. ارزش پول به کمترین میزان خود رسید و برخی را به خاک سیاه نشانید. تمام کشورها به دور خود حصاری اقتصادی کشیدند و برای همدیگر دندان تیز کردند. روسیه همسایه شمالی ایران هم سخت‌ترین قواعد بازرگانی را از سال ۱۹۱۸ اعمال کرد. البته پیامدهای اقتصادی جنگ در همه کشورها سریع نمود نداشت. در ایران نیز این پیامدها چندین سال پس از جنگ و تحت تأثیر اوضاع سیاسی کشور رخ نمود. به‌طور کلی پس از جنگ جهانی اول، مجدداً شرایطی برای فعالیت متعدد و چندجانبه تجار ایرانی فراهم شد. آنان در چارچوب فعالیت‌های تجاری، صنعتی، زمینداری و اجاره‌داری به فعالیت‌های اقتصادی پرداختند، اما پیامدهای منفی جنگ چند ویژگی را در طی این سال‌ها در تجارت ایران برجسته

کرد، از جمله این پیامدها، رواج دلالی و واسطه‌گری تجار ایرانی برای شرکت‌های خارجی، کمبود نقدینگی، انحصاری شدن تجارت روسیه و ورشکستگی طیف وسیعی از تجار، پرهیز و گریز از پرداخت مالیات و عوارض گمرکی و رواج قاچاق کالا بود (ترابی فارسانی، ۶۱).

هرچند ماجرای سقوط مالی بین‌المللی و انحصار تجارت در درون دولت - ملت‌ها در سال‌های بعد از جنگ بر تجارت کرمانشاه تأثیر گذاشت؛ اما این ویژگی‌ها به یکباره در اقتصاد ایران و کرمانشاه نمود نیافت. پس از جنگ، به تدریج استان کرمانشاه وضعیت تجاری و اقتصادی پیش از جنگ را تجربه کرد. تجارت شهر کرمانشاه به دلیل بسته شدن بغداد از نوامبر ۱۹۱۴ به سطح پایینی رسیده بود. با پایان یافتن جنگ، همه محدودیت‌های تجاری زمان جنگ با عراق برداشته شد. در واقع افتتاح جاده خانقین به کرمانشاه در ژوئن ۱۹۱۸ رویداد بزرگی بود، زیرا در طول جنگ جهانی، این راه به مدت ۳ سال به روی تجارت بسته بود، اما در ۲ نوامبر ۱۹۱۸ فرمانده نظامی بریتانیا، آزادی کامل تجارت و کاهش محدودیت‌های محاصره را اعلام کرد. با این حال نرخ حمل‌ونقل بسیار بالا بود و علت آن هم کمبود حیوانات بارکش بود که عمدتاً برای مصارف نظامی و جاده‌سازی استفاده می‌شد. قبل از جنگ نرخ بار شتر، ۸/۸۰ دلار بود، اما پس از آن به ۷۳ دلار رسیده بود، از این‌رو با توجه به تقاضای زیاد، همچنان بازرگانان حاضر به پرداخت آن نرخ‌ها بودند (Floor, 244-245).

با فرمان آزادی تردد و تجارت، تردد زائران نیز از سرگرفته شد و رو به افزایش نهاد. در نوامبر ۱۹۱۸، ۵۱۴ گذرنامه و در آذر ماه همان سال، ۱۳۶۷ گذرنامه صادر شد. با این حال محدودیت حمل اجساد به بین‌النهرین از بین نرفت. بازرگانان به دلیل قیمت‌های بالا و کاهش نرخ ارز به دنبال حوادث بغداد (شورش اعراب) و رشت (تهاجم بلشویک‌ها)، پول خوبی به دست آوردند. شرکت بازرگانی بین‌النهرین، گاراژ بزرگی در کرمانشاه افتتاح کرد که توسط یک بریتانیایی اداره می‌شد. این شرکت چندین کامیون و ماشین در جاده داشت، علاوه‌بر این، حدود ۶۰ خودروی خصوصی و دولتی در کرمانشاه وجود داشت. البته باید توجه داشت که به سبب پیامدهای جنگ جهانی اول

به‌ویژه انقلاب روسیه و مشکلات در استان گیلان، نقش تجاری کرمانشاه در سال‌های پس از جنگ به طور قابل توجهی افزایش یافت. در واقع، در سال‌های ۱۹۲۱-۱۹۲۰ بدون احتساب صادرات نفت، کرمانشاه، مهم‌ترین درآمد گمرک ایران را داشت که بیانگر اهمیت مسیر تجاری بصره- بغداد- کرمانشاه بود. راه آهن بین بصره- بغداد و بغداد- خانیقین این مسیر را به‌ویژه برای حمل کالاهای شکننده و فاسدشدنی مورد توجه بازرگانان و تجار قرارداده بود. واردات کرمانشاه در سال‌های ۱۹۲۲-۱۹۲۱ بالغ بر ۱۹۰ میلیون قران بود. از سال ۱۹۲۴ موقعیت کرمانشاه به دلیل افزایش استفاده از راه‌های تجاری شمالی که باعث کاهش ترافیک در جاده بصره شد، با چالش مواجهه کرد. ولی کرمانشاه بدون احتساب نفت با اختلاف بسیار، مهم‌ترین شهر وارداتی ایران باقی ماند (Floor, 259-261). با این حال در سال ۱۹۲۵ موقعیت تجاری کرمانشاه به دلیل سیاست دولت در حمایت از بنادر جنوبی و ممانعت از تجارت ترانزیتی از طریق عراق، تحت تأثیر جدی قرار گرفت و فعالیت‌های تجاری تا حدودی با افزایش قاچاق کالا کاهش یافت. قاچاق کالا نیز نتوانست نقش کرمانشاه را به عنوان یکی از بازارهای عمده وارداتی ایران بازگرداند. در نهایت تحولات بازار مانند محصولات و قیمت‌های رقابتی و همچنین مسیرهای رقابتی، همگی بر حجم تجارت تأثیر گذاشتند (همان، ۲۲۶) و تجارت در این استان از رونق افتاد و این استان از یک استان تجاری به استانی که در صدد رفع نیازهای محلی خود بود، تبدیل شد.

نتیجه

جنگ جهانی اول از بزرگترین جنگ‌ها در قرن بیستم بود و کشورهای بسیاری را به شکل مستقیم و غیرمستقیم درگیر کرد. با وجود اعلام بی‌طرفی ایران، شهر کرمانشاه به دلیل همجواری با کشور عثمانی اشغال شد. در طول جنگ، حضور نیروهای متحدین و متفقین در این دیار ساختار اقتصادی، تجاری و اجتماعی آن را دچار رکود و تغییر کرد. وضعیت تجاری و اقتصادی کرمانشاه در دوره حکومت دولتشاه (۱۲۲۱-۱۲۳۷) و جانشینان او و تغییر سیاست دولت ایران، در قرن نوزدهم تا پیش از جنگ رشد قابل

توجهی را با حضور تجار داخلی و خارجی تجربه کرد. نمایندگی‌ها و بانک‌های متعددی در آنجا تأسیس شد. پس از آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴) و اشغال کرمانشاهان توسط ارتش متحدین و متفقین، از بین رفتن محصولات کشاورزی و دامپروری، اشغال و غارت گمرکات کرمانشاه، اختلال در روند پست و تلگراف، رواج پول کشورهای متخاصم، نبود امنیت و از بین رفتن زیرساخت‌ها و قحطی بزرگ و شیوع بیماری پس از جنگ، به تدریج اقتصاد و تجارت این منطقه را دچار رکود و ایستایی کرد و این رکود همچنان تا اواخر جنگ جهانی اول در کرمانشاه باقی ماند. با این همه در اواخر جنگ جهانی اول و به‌ویژه با حضور انگلیسی‌ها در کرمانشاه و با تغییر سیاست‌های حکومت روسیه، کرمانشاه در سال ۱۹۲۱ بیشترین درآمد گمرکی و در سال ۱۹۲۴ بدون احتساب نفت مهم‌ترین شهر وارداتی ایران محسوب می‌شد.

- _____، شماره سند ۲۷۰۴-آآ-۲۴۰۰۳۱۳.
- _____، شماره سند ۲۹۳/۳۳۹۵، برگ ۲.
- سایکس، سرپرسی، تاریخ ایران، ترجمه سید محمدتقی فخرداعی گیلانی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی، ۱۳۳۵ش.
- سلطانی، محمدعلی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، با مقدمه دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، مؤسسه فرهنگی نشر سها، ۱۳۷۴ش.
- شرقی، علی، «نشر اسکناس‌های آلمانی در ایران»، بانک و اقتصاد، شماره ۱۰۶، ۱۳۸۹ش، ص ۴۸-۵۱.
- عسیوی، چارلز، تاریخ اقتصاد ایران عصر قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۶۲ش.
- فرمانفرمایان، عباس میرزا، جنگ انگلیس و عثمانی در بین النهرین و عواقب آن در ایران، به کوشش منصوره اتحادیه و بهمن فرمان، تهران، کوثر، ۱۳۶۹ش.
- فرهمند عراقی، علی، «واکنش ایران به نقض بی طرفی در جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴)»، تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۴، ۱۳۶۲ش، ص ۱۶۷-۲۰۲.
- قلی پور، سیاوش، «ظهور و زوال بازار کرمانشاه در سده سیزدهم»، جامعه شناسی ایران، دوره بیست و دوم، شماره یک، ۱۴۰۰، ص ۳-۲۸.
- کدی، نیکی، ایران در دوران قاجار و برآمدن رضا شاه، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران، ققنوس، ۱۳۸۱ش.
- گروه، هوگو، سفرنامه گروه، ترجمه مجید جلیلود، تهران، سعدی، ۱۳۶۹ش.
- لمبتون، ا. ک-س، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ش.
- لیتن، ویلهلم، ایران از نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰)، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، معین، ۱۳۶۷ش.
- مابریلی، جیمز، عملیات در ایران؛ جنگ جهانی اول (۱۹۱۹-۱۹۱۴)، ترجمه کاوه بیات، تهران، رسا، ۱۳۶۹ش.
- مجد، محمدقلی، قحطی بزرگ و نسل کشی در ایران، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۷۸ش.
- البویه، سفرنامه، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۱ش.
- Floor, Willem, *Kermanshah City & Province 1800-1945*, Mage publishers, 2018.